

Провал проекту малоросійської України

Жовтневий переворот 1917 р., проведений більшовиками проти Тимчасового уряду, з одного боку, відкрив шлях до процесу дезінтеграції Росії, призвів до появи на її території числених територіальних та національних державних новоутворень, а з другого — розв'язав довготривалу громадянську війну. Більшовицький переворот підштовхнув українців до проголошення Української Народної Республіки, а згодом, у січні 1918 р., — до оголошення повного державного суверенітету. В такий спосіб українці намагались залишити на скрижалях всесвітньої історії свій власний рядок, дистанціюватись від громадянської війни, яка розгорталась в Росії. Проте

це слабо вдалося. Україна виявилася надзвичайно сильно інтегрованою в політичне та економічне життя Росії; можливо, ще сильніше вона виявилась вмонтованою в російську масову свідомість, яка не уявляла собі Росію без Києва, Харкова та Одеси. Неукраїнська частина міського населення України, а вона складала близько 70 % всього міського населення, холодно або нейтрально поставилась до проголошення державного суверенітету УНР. Однак до літа 1918 р. в російсько-українських стосунках спостерігалась певна пауза, спричинена подіями як в Україні, так і в Росії.

Ключове значення в українській історії того часу мав гетьманський переворот 29 квітня 1918 р., в результаті якого Центральна Рада була розпущена, а влада потрапила до рук П. Скоропадського, нащадка старого козацького роду, аристократа, генерал-лейтенанта російської армії. При обраній нами темі нема потреби звертатись до питання підготовки та проведення перевороту, але варто придивитись до постаті самого П. Скоропадського.

Відаючи належне П. Скоропадському за організацію на еміграції консервативного гетьманського руху, зізнаємося, що його постать дуже важко вписати в український національно-визвольний рух 1917 р., хоч такі спроби в сучасній історіографії зустрічаються. Так, у доповіді, зробленій на III Міжнародному конгресі українців (Харків, серпень 1996), Я. Малик твердить, що «із утворенням у березні 1917 р. Центральної Ради П. Скоропадський визнав її політичну владу в Україні і намагався з нею співпрацювати. У порозумінні з Генеральним секретаріатом він у серпні 1917 р. здійснив українізацію 34-го корпусу російської армії»⁸⁵. Далі цей автор переповідає досить поширені в літературі думки про те, що корпус П. Скоропадського «став найбільш дисциплінованим українським військовим формуванням» і «особливо прислужився до проголошення III Універсалом Української Народної Республіки»⁸⁶. Сам генерал користувався підвищеною популярністю і авторитетом серед українських військових кіл, але керівники УЦР поставились до нього з упередженням як до політичного суперника, діяльність якого намагалися скомпрометувати. Наслідком цього став не тільки конфлікт між П. Скоропадським та УЦР, але й розкол в українському національному русі. Не важко зрозуміти, що в даному разі бажане видається за дійсне. Для цього заглянемо в «Спогади» П. Скоропадського. Останній не приховує, що у березні — квітні 1917 р. в оцінці українського руху, тобто діяльності Центральної Ради, соціалізувався з статтями чорносотенного «Киевлянина», а до ідеї українізації війська ставився упереджено. Корпус українізував він не за згодою з Генеральним секретаріатом, а з прямого наказу головнокомандуючого Південно-Західним фронтом генерала Л. Корнілова, якого, однак, застеріг з приводу того, «що корпус мо-

же стати згодом серйозною підставою для розвитку українства в небажаному для Росії сенсі і т.ін.»⁸⁷.

Отже, говорити про політичну діяльність П. Скоропадського в 1917 р. немає вагомих підстав. Немає їх і для тверджень про альтернативність генерала в цей період Центральній Раді та про його причетність «до розколу в українському національному русі між народницькою і консервативною течіями»⁸⁸. Генерал П. Скоропадський був далекий і від одних, і від інших. Він згадує, що в кінці грудня 1917 р. випадково відвідав одне з засідань самостійників. Якщо вони йому чимось і впали в око, то лише тим, що їх соціальна програма була правішою від решти партій, та ще тим, що вони були прихильниками безумовного порядку в армії. Цього виявилось явно недостатньо, і П. Скоропадський підсумовує: «Я тільки раз був у них. Вони мені здалися нецікавими базіками, фанатиками, які абсолютно не рахувалися з реальними умовами. Напевно, і я їм особливо не сподобався»⁸⁹. Написані гетьманом спогади не залишають сумнівів у тому, що П. Скоропадський був людиною російської культури, з великим сентиментом до Росії. «Звичайно, самостійність, якої тоді доводилося суворо дотримуватися із-за німців, які твердо на цьому стояли, — зізнається він, — для мене ніколи не була життєдайною, але я думав, — та так би воно й було, — німці змінили б свою політику в бік федерації України з Росією»⁹⁰.

Світоглядні та політичні орієнтири гетьмана весною—літом 1918 р. залишаються недостатньо з'ясованими. Існує надзвичайно стисла, лапідарна характеристика, яку отримав П. Скоропадський від німецької контррозвідки: «аристократ, монархіст, генерал, багатий поміщик, слабовольний, але честолюбний»⁹¹. Найменших ознак українськості в цій оцінці не знаходимо, хоча вони були зафіксовані в характеристиці іншого ймовірного кандидата у гетьмани і, треба думати, спеціально цікавили німецьку контррозвідку. Зважаючи на соціальне походження і становище, виховання і фах П. Скоропадського, ця характеристика є цілком об'єктивною, але, здається, не зовсім повною.

Схоже, що під впливом революційних подій, особливо кінця 1917 — початку 1918 р., в свідомості П. Скоропадського відбулися-таки певні зрушення. Розуміючи, що повернення до старого до-революційного життя практично неможливе, він проймається ідеєю відродження козацького стану і козацької системи господарювання, що передбачало перерозподіл поміщицької землі. З іншого боку, він приходить до розуміння того, що українство — то не справа німецьких рук чи вигадка групки галицьких інтелігентів, а широкий масовий рух. Якщо довіряти його спогадам, то в першій половині березня 1918 р. він, залишаючись людиною російської культури, переконався в необхідності вільного національного розвитку. Однак національна «програма» П. Скоропадського була сформована в

якомусь дуже загальному вигляді. Для того, щоб мати про неї точніше і ширше враження, зачитуємо спогади мовою оригіналу: «В национальном вопросе считал, что нужно спасти этот богатейший край, выдвинул сильно украинский национализм, но не во вред русским культурным начинаниям и не воспитывая ненависти к России, а давая свободно развиваться здоровым начинаниям украинства. Тяготения к Галиции и восприятия галицийского мировоззрения я не хотел, считая это для нас несоответственным явлением, которое привело бы нас к духовному и физическому обнищанию. Возмущался теми великороссами, которые, не считаясь с жизнью, все твердят свое старое и смотрят на Украину, как на нечто, ничем не отличающееся от Тульской губернии. Считал, что в вопросе национальном мы должны идти смело и решительно вперед, что, если мы не станем на этот путь, то мы ничего не получим (цікаво поміркувати, кого під цим «ми» має на увазі автор: українців чи таки росіян? — *Авт.*). Меня смущала несколько мысль, что немцы стоят за самостоятельную Украину во что бы то ни стало, но тогда я более чем когда-либо верил, что немцы не могут быть окончательными вершителями наших судеб...»⁹². Сміливе і рішуче висунення вперед українського націоналізму в розумінні П. Скоропадського насправді виглядає досить помірковано. Але це вже зрушення.

Кадровий офіцер російської армії традиційно стояв поза політикою. Аристократ, генерал П. Скоропадський був саме таким до 1917 р. Революція змусила його стати на шлях політики, на якому весною 1918 р. він зробив свої перші самостійні кроки, проте за способом думання та дії залишаючись людиною військовою. Переворот 29 квітня 1918 р. підготував і здійснив не політик, а генерал П. Скоропадський.

Нам треба з'ясувати останнє і найсуттєвіше: на яких соціальних і політичних засадах намагався збудувати Українську державу П. Скоропадський? Гетьман писав, що його програма була проста: «Створити здібний до державної праці сильний уряд; відбудувати армію і адміністративний апарат, яких у той час фактично не існувало, і за їх поміччю відбудувати порядок, опертий на праві; провести необхідні політичні й соціальні реформи. Політичну реформу я уявляю собі так: ні диктатура вищого класу, ні диктатура пролетаріату, а рівномірна участь усіх класів суспільства в політичному житті краю. Соціальні реформи я хотів проводити в напрямі збільшення числа самостійних господарств коштом зменшення обшару найбільших маєтків»⁹³. Цей план знову видає у Скоропадському військового, а не політика. Генерал мислить за допомогою конкретних схем, які приводяться в дію чітко поставленими зверху вниз наказами та їх безумовним виконанням знизу вгору.

Весь попередній життєвий досвід переконував гетьмана, що для призначення на високі державні посади «недостатньо бути

українцем і бажати, щоб на Україні було добре. Потрібно мати ще деякі інші дані для того, щоб стати міністром»⁹⁴. П. Скоропадський, як сам писав пізніше, доводив німцям те, у що свято вірив сам: «Якщо ми при цьому складі (уряду — *Авт.*), котрий у нас є, часто помиляємося, а це все майже люди, які мають за собою відомий досвід державної роботи [...], то що ж буде, коли у мене будуть українці»⁹⁵.

Хоч перехід влади до рук гетьмана відбувався досить спокійно, труднощі, що виникли в найближчий за переворотом час, ускладнили подальше становлення режиму. Ще напередодні 29 квітня виявилися суттєві розбіжності між хліборобами-власниками і хліборобами-демократами. Останні, переважно українські заможні селяни, формально не брали участі в перевороті, а наступного за переворотом дня надіслали П. Скоропадському заяву, в якій висловили своє бачення завдань української державної влади, яка, на їх думку, «мусить бути широ народною, демократичною, широ українською»⁹⁶. Хлібороби-демократи вимагали скликання повноправної, обраної всім народом Української Державної Ради. Виставлялися їй вимоги стосовно формування уряду, до якого мали входити тільки ті, хто «показав свою вірність українській національній ідеї». Більше того, в уряді не могло бути «людей, які тягнуть до Росії або до Польщі»⁹⁷.

Соціалісти-федералісти, на підтримку і співпрацю з якими розраховував гетьман, виявилися шоковані переворотом. 3 травня вони звернулися до начальника штабу німецьких військ генерала Гренера з заявою, в якій зазначалося, що українське громадянство, стоячи на ґрунті української державності й демократичних традицій, відчуло себе «глибоко враженим русофільським, монархістським переворотом»⁹⁸. На з'їзді УПСФ, який відбувся 10—13 травня, гетьманський уряд було визнано «недемократичним і в багатьох випадках реакційним і протидержавним». Партія оголосила, що «стає в рішучу опозицію до нього й забороняє своїм членам вступати до його складу»⁹⁹.

Зрозуміло, що відверто ворожу позицію до гетьмана зайняли українські соціал-демократи та есери. На підтримку гетьмана публічно висловилися лише об'єднання промисловців, торговців, фінансистів України (Протофіс) та крайовий з'їзд партії кадетів. Праві кадети, представники яких входили до гетьманського уряду, змушені були примиритися з існуванням Української держави лише внаслідок тимчасових, кон'юнктурних, на їх думку, обставин. Українська ідея була їм ворожа. В резолюції кадетського з'їзду (8—11 травня, Київ) про проблеми влади говорилося так: «З'їзд, лишаячись вірним ідеалам партії та її програмі (як відомо, це було гасло єдиної та неділимої Росії — *Авт.*), перед загрозою поневолення і загибелі краю від анархії та руїни визнає необхідною участь партії в державній роботі»¹⁰⁰.

Для крайніх правих насамперед важливим здавався захист власних класових інтересів, вони згодні були підтримати будь-яку си-

лу, яка б їх захистила і гарантувала недоторканість майна та капіталів. Князь Є. Трубецької так описав ситуацію 1918 р. у Києві: «Аристократичний квартал Липки... нагадував жахливий привід минулого. Там зібрались Петербург і Москва; майже всі один одного знали. На кожному кроці зустрічались знайомі типові обличчя бюрократів, банкірів, поміщиків з їх сім'ями. Відчувалося в буквальному сенсі слова, що на їх вулиці свято. Звідси йшли розповіді про якусь вакханалію в царині спекуляції та наживи. Всі, хто мав вхід до урядових установ, промишляли всілякими дозволами на вивіз, на продаж і на перепродаж всіляких товарів. Поміщики поспішали відшкодувати собі за те, що перетерпіли, і здирали, коли могли, з селян втричі за пограбоване. Праві та аристократи запобігали перед німцями. Знаходились і такі, які відверто лайали німців і в той же час забігали до них із заднього входу, щоб випросити собі те чи інше. Всі ці російські (русские) кола, повинен сказати, були набагато противніші, ніж німці». Князь Трубецької називає людей означеного кола інтернаціоналістами з правого боку. Співчуваючи гетьманській владі, вони «відчували себе набагато ближче до німецького буржуа, ніж до російської демократії, і по суті надихалися гаслом «буржуї всіх країн, єднайтеся». [...] Їх страх перед революцією був куди сильніший їх російського національного почуття, а їх український «націоналізм» був лише наслідком падіння їх російського патріотизму. Цей інтернаціоналізм, переряжений в синій жупан, був просто-напросто ставкою на німців і нічим іншим»¹⁰¹. На думку мемуариста, цей тип людей, прикриваючись гаслом «боротьби з більшовиками за будь-яку ціну», вважав, що «при необхідності можна поступитися єдністю Росії, яка на той час вже стала «Совдепією»».

До близького по суті висновку дійшла відома американська дослідниця російського націоналізму в Україні А. Процик. Аналізуючи позицію правих російських та проросійських сил, які підтримали гетьманський переворот та склали соціальну базу гетьманського режиму, вона пише, що їх мовчазну або активну підтримку урядування П. Скоропадського не важко зрозуміти. Великі землевласники, підприємці та фінансисти, всі ті, кого можна віднести до правого центру, ставили економічні інтереси вище національних, погоджуючись терпіти політику українізації за умов одночасної реставрації їх бази. «Деякі з них, безумовно, розглядали українізацію як тимчасове явище, яке буде скасоване після відновлення порядку, — пише А. Процик. — Їхніми головними противниками були більшовики та інші радикальні групи, включаючи українських соціалістів. Якщо поширення хаосу було б затримане за допомогою Німеччини чи незалежного, але консервативного Українського уряду, вони могли б пожертвувати принципом територіальної єдності Росії»¹⁰².

Проте коло таких людей було дуже невеликим. Навряд чи можна погодитись з О. Субтельним, що це була одна п'ята всіх жителів

України. Їх було значно менше. Дещо більше було тих, хто прийняв гетьманський режим як тимчасове явище, як антибільшовицький анклав, в якому можна було лише пересидіти лиху годину, поки не відновиться природній стан речей. Люди з такою філософією йшли навіть на службу до українських державних установ, але зовсім не для того, щоб творити підвалини Української держави. Подібний підхід ілюструє фрагмент із спогадів В. Рейнбота, який займав в уряді П. Скоропадського високі посади товариша міністра внутрішніх справ та юстиції. До 1917 р. В. Рейнбот працював у російському міністерстві юстиції та Петроградській судовій палаті. Приймаючи запрошення І. Кістяківського, 1918 р. міністра внутрішніх справ Української держави, на посаду товариша міністра, В. Рейнбот так виклав своє політичне бачення ситуації: «... Абсолютная “самостийність” Украины должна быть всецело поддерживаема, доколе не возродится правовая Россия. Тогда взаимоотношения Украины и Великороссии сами собой возвратятся к единству с известным автономизмом Малороссии в связи с ее особым бытовым и хозяйственным укладом. Необходимо полностью использовать нынешний украинский национализм, чтобы его противопоставить течением большевизма, врывающимся из-за советской границы, недопустимо, однако, на Украине руссофобское направление, которое прививают политики из Галиции»¹⁰³.

Форма національно-державного будівництва, яку обрав гетьман, виявилася невдалою. Це була ні українська, ні російська держава, умовно її можна було б назвати малоросійською. Як вважає Я. Грицак, гетьманський режим прагнув впровадити нову концепцію української нації, яка б ґрунтувалась не на етнічній спорідненості, а на політичній лояльності до Української держави¹⁰⁴. Можна припустити, що подібна форма лояльності могла б ствердитись, але для цього необхідні були тривалий час та додаткові сторонні фактори на кшталт іноземної військової присутності чи інших форм міжнародної участі.

У конкретних умовах 1918 р. українське суспільство, деформоване і політично, і соціально за сотні років існування в імперській системі, просто було нездатне до суголосних форм політичного життя. Час компромісів ще не настав. У суспільстві нуртували революційні пристрасті, його роздирали соціальні та національні суперечності. Саме вони перешкодили об'єднанню соціуму на демократичній платформі Центральної Ради. Ці суперечності особливо далися взнаки при спробі використати як об'єднуючі консервативні цінності. Можна говорити, що реальних, суто українських модерних цінностей практично не існувало. Втративши наприкінці XVIII ст. останні атрибути державності, українське суспільство понад сто років усі свої сили спрямовувало на національно-визвольну боротьбу, на ґрунті якої формувалася революційно-демократична тради-

ція, тоді як консервативна встелялася шаром етнографізму й архаїчності. Не випадково П. Скоропадському та його прибічникам у пошуках національного відповідника твердої авторитарної влади довелося вдатись до пошуків у сивій давнині. Форма гетьманату, запозичена з часів козацької держави і станового суспільства, 1918 р. могла бути лише декоративним обрамленням держави, але ж ніяк не реальною державотворчою традицією, тим більше ефективно діючою схемою.

Невміла спроба гетьмана знайти якийсь середньоарифметичний (малоросійський) вихід із становища зробили його мішенню, по якій намагалися стріляти з обох таборів. Українська демократія, яка на заключному етапі діяльності Центральної Ради, здавалося, зовсім втратила здатність до колективних дій, в опозиції гетьманові знайшла безпрецедентну підставу для об'єднання. З переходом до опозиції вона дістала змогу критикувати, вести боротьбу, електризувати маси. В 2-й пол. 1918 р. вона пережила справжній політичний ренесанс.

Те, що українська революційна демократія в діяльності гетьманської адміністрації визнавала лише за національну бутафорію, у представників загальноросійської орієнтації викликало тотально вороже ставлення як прояв сепаратизму. В Українській державі, як і в її попередниці УНР, вони вбачали чергову спробу України вчинити замах на «єдину і неділиму» Росію. Політика українофобії 1918 р. значно посилилась порівняно з попереднім роком, бо багато російських демократів, а також і відвертих монархістів, рятуючись від більшовицьких переслідувань, осіли в Україні, яку намагалися перетворити на своєрідний П'ємонт для боротьби з большевизмом за відновлення Росії.

«Всі, хто тільки як-небудь міг, кинулися до нас на південь. Київ, хоч і на короткий час, став дійсним всеросійським центром, — згадував відомий єврейський політичний діяч А. Гольденвейзер. — До нас переїхали правління всіх банків, крупні промисловці та фінансисти, представники аристократії та бюрократичних кіл. За ними потяглась і інтелігенція — адвокати, професори, журналісти. Всі кинулись в Київ.

В ці декілька місяців, з серпня по грудень 1918 р., у нас, можна сказати, перебував «весь Петроград» і «весь Москва». Були засновані газети з петроградськими редакторами і співробітниками, в театрах гастролювали столичні артисти, в місцевих банківських філіалах притулились центральні правління банків»¹⁰⁵.

За таких умов проводити політику українізації було неймовірно важко, майже неможливо, бо вона активно чи пасивно блокувалась російськими силами і підживлювала антигетьманські настрої. У 1918 р. в Україні легально й нелегально діяли десятки російських шовіністичних і монархічних організацій. За В. Станкевичем, мета

однієї з них полягала у вбивстві гетьмана і передачі влади «Союзу відродження Росії». Боротьбу з українською самостійністю мав за програму «Киевский национальный центр» на чолі з В. Шульгіним. Під назвою «Союз діячів України» у Києві діяв проросійський монархічний союз. Українофобські настрої поширювалися в містах серед середніх верств, державних службовців та військових. Зразок цих настроїв знаходимо у цитованого вище А. Гольденвейзера: «Політика ця (внутрішня політика гетьманського уряду — *Авт.*) з самого початку гетьманства була абсолютно безпринципною. Поодиноким постійним елементом в урядовій програмі було догоджування німцям. Німці, очевидно, хотіли утворення незалежної України, тому гвардійський офіцер Скоропадський став українським націоналістом і самостійником. Але його націоналізм, як і націоналізм його наближених та міністрів, не міг бути щирим; це був лицемірний, притворний націоналізм. Коли Грушевський і Винниченко проводили українізацію і боролись проти російської мови, це могло здатись некультурним і шкідливим, але у всякому разі це було здійснення мрії всього життя. Але коли нас стали українізувати Скоропадський та Ігор Кістяківський, то це виключно ображало і коробило своїм напускним, робленим характером.

Спираючись на ті кола, на які спирався уряд гетьмана, тобто на поміщиків, буржуазію та старе чиновництво, неможливо було проводити на ділі українізаторську політику. Врешті-решт, люди, які не вміли говорити по-українськи, не могли українізувати, якими б національними титулами їх не називали. Тому весь історичний церемоніал, яким оточив себе гетьман, всі ці хорунжі, бунчукові, отамани й старшини, робили враження дурного маскараду»¹⁰⁶.

У свою чергу, один з вождів білого руху генерал А. Денікін не приховував у своїх спогадах, що «багато видних гетьманських сановників і представників генералітету прислали “з okazjiю” в Добровольчу армію запевнення у своїй вірності російській ідеї. А більш експансивні, можливо, авантюристи, неодноразово “просили дозволу” влаштувати у Києві “дворцовий переворот”. Приїжджав у штаб армії делегат навіть від гетьманського конвою»¹⁰⁷.

Ці антигетьманські і одночасно антиукраїнські настрої впадали в око стороннім спостерігачам. Козачий генерал Черячукін, відвідавши Україну як представник Дону, відзначив: «Російські партії, починаючи від крайніх правих і кінчаючи лівими, до хворобливості лякаючись відокремленням України від Росії, з незрозумілою впертістю, хоч і ціною продажу України більшовикам, з гаслом: «Чим гірше, тим краще, аби тільки не існувала самостійна Україна» вели наступ на гетьмана»¹⁰⁸. Як відверто писав у своїх спогадах П. Скоропадський, російські кола не хотіли ніякої України і думали, що можна повернутись до старого: для них «я був лише перехідною стадією між Центральною Радою і повним знищенням українства»¹⁰⁹.

Показовим у цьому сенсі є ставлення до України і гетьмана білого руху, який з середини 1918 р. став уособленням небільшовицької Росії. В сучасній історіографії є загальноновизнаним, що біла ідея була погано розроблена насамперед тому, що рух «являв собою пістрявий конгломерат різних сил, які не тільки не змогли об'єднатися, але й не зуміли виробити скільки-небудь конструктивних мети та завдань»¹¹⁰. З іншого боку, невизначеність, розмитість програми були наслідком свідомих дій, які скеровувались на те, щоб зберегти єдність антибільшовицької коаліції, не акцентувати увагу на економічних та політичних деталях майбутнього державного устрою Росії. Однак при всьому цьому в білій програмі був пункт, якого не просто суворо дотримувалися, а перетворили в політичне кредо і навіть *idee fixe*. «Сохранение русской государственности являлось символом веры генерала Алексеева, моим и всей Добровольческой армии, — писал генерал А. Денікін. — Символом ортодоксальным, не допускавшим ни сомнений, ни колебаний, ни компромиссов»¹¹¹.

Антон Денікін був внуком кріпака. Його батько, миколаївський солдат, за 20 років служби дійшов офіцерського чину, а у відставку вийшов майором. Це відкрило для Антона Денікіна шлях до військової кар'єри. Лютневу революцію генерал-лейтенант А. Денікін зустрів на фронті командиром корпусу. Тимчасовий уряд одразу ж висунув його на посаду начальника штабу ставки російської армії, влітку 1917 р. він командував спочатку Західним, а невдовзі Південно-Західним фронтами. На цей час йому виповнилося 45 років. Це була зріла людина з цілком сформованим світоглядом російського генерала. Поділяючи скептичні погляди головнокомандуючого російської армії Л. Корнілова на революцію, особливо той деструктивний напрямок, який визначився в її розвиткові з літа 1917 р., А. Денікін публічно висловив солідарність і повну моральну підтримку корніловському виступу у серпні 1917 р. За це був Тимчасовим урядом арештований і посаджений спочатку до Бердичівської, а потім — Бихівської в'язниць, перебував під слідством. Після більшовицького перевороту в жовтні 1917 р., втікши з-під арешту, А. Денікін пробрався на Дон, де поряд з генералами М. Алексєєвим і Л. Корніловим став одним з творців Добровольчої армії.

Після смерті генерала Л. Корнілова А. Денікін став командуючим Добровольчою армією, а згодом (після смерті М. Алексєєва) — вождем білого руху, який очолював до березня 1920 р.

Перебуваючи в еміграції, А. Денікін створив одну з найвизначніших мемуарних праць з історії революції та громадянської війни в Росії, яку назвав «Очерками русской смуты». Розглядаючи в ній стимули боротьби з радянською владою, а одночасно й стимули консолідації білого руху, генерал А. Денікін на перший план поставив російську національну свідомість. Насамперед він не міг вибачити більшовикам приниження Росії через Брест-Литовську мирну

угоду з німцями 3 березня 1918 р. «Мирный договор этот довершил распад России, наметившийся в результате ослабления и вырождения центральной власти и максимализма в национальных устремлениях», — писав генерал. Він вважав, що в такий спосіб Росія відкидалася назад до початку XVIII століття, «теряя одним ударом все, что было приобретено за три столетия на Западе и Юге гениальными усилиями ее собирателей, кровью ее воинства, трудами ее народа»¹¹².

Гостре відчуття приниження національної гідності й стало головним стимулом об'єднання антибільшовицьких сил, воно, на думку генерала, зміцнило ідеологію протибільшовицького руху, розширило його соціальну базу, призвело до появи внутрішніх фронтів. Все, що залишалось поза дискурсом російського націоналізму, не викликало у А. Денікіна жодних позитивних емоцій.

Російська національно-державна ідея домінувала в його політичному світогляді. А. Денікін не лише не приховував цього, а й відверто маніфестував. У підписаній ним декларації 23 квітня 1918 р. говорилося, що Добровольча армія бореться за порятунок Росії шляхом: 1) створення сильної, дисциплінованої армії; 2) нещадної боротьби з більшовизмом; 3) встановлення у країні єдності державного та правового порядку¹¹³. 1 листопада 1918 р., виступаючи на урочистому відкритті Кубанської Надзвичайної Ради, А. Денікін переконував, що «не должно быть армии Добровольческой, Донской, Кубанской, Сибирской. Должна быть единая Русская армия, с единым фронтом, единым командованием, обличенным полной мощью и ответственным лишь перед русским народом в лице его будущей законной верховной власти»¹¹⁴.

Гасла відновлення «єдиної і неподільної Росії», «єдиної великодержавної Росії», боротьба «за Русь святую» ідеально підходили для консолідації російських націоналістичних сил, які у значній кількості знаходились у містах України і які мали велику вагу у політичному оточенні А. Денікіна. Єдність і неподільність Росії — аксіома в політичній геометрії А. Денікіна. Він начебто говорить про безпартійність чи позапартійність білого руху, але в дуже своєрідний націоналістичний чи великодержавний шовіністичний спосіб: «От нас требуют партийного флага. Но разве трехцветное знамя великодержавной России не выше всех партийных флагов? Разве вы не видите, как в кровавых боях изо дня в день под этим знаменем самоотвержено борются «за Русь святую», умирают и побеждают доблестные воины Добровольческой армии»¹¹⁵. Для вождя білого руху не суть важливо, яким буде майбутній устрій Росії, головне, щоб була збережена Росія, зрозуміло, небільшовицька.

Звідси й ставлення А. Денікіна до України і П. Скоропадського. Україна для А. Денікіна — це лише Малоросія, тобто частина Росії,

а Київ — «мать городов русских». Українська ідея, на думку генерала, мала поширення лише серед частини української соціалістичної інтелігенції і зовсім не зачіпала народні маси. До того ж українські політики виявилися причетними до Бресту, після якого українські сировинні та економічні ресурси пішли на підтримку Четвертого союзу. Гетьманський переворот для А. Денікіна — однозначно справа німецьких рук («при обстановке почти анекдотической немцы разогнали Раду и поставили гетьманом всей Украины генерала Скоропадского»¹¹⁶). Цього було цілком достатньо для відмежування білих від гетьманського режиму. Не допомогло те, що гетьман, як і А. Денікін, мав звання генерала-лейтенанта російської армії, як і те, що гетьман відновив дію царських законів та приватну власність на землю в Українській державі. Влітку 1918 р. органи пропаганди Добровольчої армії видали спеціальну листівку під назвою «Краткая записка истории взаимоотношений Добровольческой армии с Украиной», в якій різко відмежувалися від гетьмана. Головною причиною відмежування «записка» називала спробу гетьманської влади до створення незалежної української держави та використання для цього іноземної сили, ворожої Росії. Навіть значно пізніше, коли він писав «Очерки русской смуты», А. Денікін продовжував звинувачувати П. Скоропадського у сепаратизмі, національному шовінізмі та українізації: «Сам гетман в официальных выступлениях торжественно провозглашал самостоятельность Украины на вечные времена и поносил Россию, под игмом которой Украина стонала в течение двух веков... Кадетское министерство не отставало в шовинистических заявлениях и в прямых действиях: министр внутренних дел Кистяковский вводил закон об украинском подданстве и присяге; министр народного просвещения Василенко приступил к массовому закрытию и насильственной украинизации учебных заведений, министр исповеданий Зеньковский готовил автокефалию украинской церкви... Все вместе в формах нелепых и оскорбительных рвали связь с русской культурой и государственностью»¹¹⁷.

В «Очерках русской смуты» в розділі, присвяченому гетьманській Україні, А. Денікін показує гетьмана людиною без сталих політичних поглядів, вони змінювались залежно від ситуації. «... Вся совокупность фактов украинской действительности приводила нас к неизменному убеждению в *беспринципности* украинской политики»¹¹⁸, — підсумовує А. Денікін і у зв'язку з цим запевняє свого читача, що ні він, ні генерал М. Алексеев не вступали з гетьманом ні в які стосунки. Разом з тим білі не розгортали проти гетьманського режиму будь-яких ворожих акцій. «Наше участие в украинских делах ограничивалось гласным осуждением гетманской политики, извлечением из Украины русских офицеров, попытками приобрести

там оружие и патроны, разведкой австро-германских сил, их расположения и подготовкой мер для противодействия предполагавшемуся германскому наступлению против Восточного фронта и Добровольческой армии, — назначав А. Денікін і додавав — «Штаб Добровольческой армии не умел и не хотел вести политической интриги. Да и самый факт *гетманства* не казался угрожающим для национальной русской идеи»¹¹⁹.

Безумовно, тут білий лідер виявився абсолютно правим, бо жодних загроз з боку режиму П. Скоропадського в бік небільшовицької Росії просто не існувало. Більше того, режим всіляко толерував про-російські інтереси та акції, в тому числі постачання зброї Добровольчій армії та рекрутування в її лави колишніх офіцерів російської армії, які проживали в Україні. Гетьманський режим не закрив в Україні жодної російської школи, щоправда, поряд зі старими російськими почав відкривати й українські. В Україні видавалося чимало російських газет і книжок, а влітку 1918 р. в надрах державного апарату почали розробляти проект закону про російську мову як другу державну.

Тільки тиск німців, які вимагали, щоб Українська держава була такою українською, а не малоросійською, стримував гетьмана від відкритих проявів російських симпатій. У жовтні 1918 р., коли поразка держав Четверного союзу у світовій війні стала очевидною, відпала необхідність дотримуватись пронимецького курсу. Кадети знову взяли на озброєння проантантівську політику, і десять міністрів уряду Ф. Лизогуба, ядро яких складала кадети, виступили з ініціативою відбудови великої Росії, для чого пропонували розпочати військові дії проти російських більшовиків. Ініціатива стала причиною урядової кризи та відставки уряду. Коли почалося формування нового уряду, керівництво партії кадетів заборонило своїм членам брати участь у новому уряді й підтримало «ініціативу десятиох». Абсолютно однозначним і відвертим в ці дні був лідер кадетів П. Мілюков. В інтерв'ю київській російськомовній газеті «Новости дня» він заявив: «Росія, яка розпалась на невеликі частини, прямує тепер до об'єднання, але не на основах федерації, які на російському ґрунті є чужі й неприйнятні. Частини ці прямують до злиття, до будування єдиної Росії»¹²⁰. Подібної позиції дотримувався і генерал А. Денікін. Виступаючи на відкритті Кубанської краєвої ради, головну думку свого виступу він присвятив проблемам відновлення великодержавної Росії, а з приводу України заявив, що об'єднання стане можливим тоді, коли Україна скине з себе іноземне іго й згадає про синівські зобов'язання перед спільною Батьківщиною»¹²¹.

Голова Протофісу князь Голіцин звернувся до гетьмана телеграмою, в якій вимагав не допускати в уряд представників українських політичних сил. Фактично гетьман, який поки що не наважува-

вся відверто взяти курс на «єдину та неділиму» Росію, був поставлений силами, які підпирали його режим, перед ультиматумом.

П. Скоропадський протримався перед ним всього кілька тижнів. Тиск російських сил на нього шалено зростав. У кінці жовтня в Києві відбувся другий з'їзд Протофісу, основними інтонаціями в роботі якого стали надії на відновлення єдиної Росії. В цей же час у Києві завершилося створення «Совета государственного объединения». Його головою став барон В. Меллер-Закомельський, а одним із заступників голови — П. Мілюков. «Совет», як і Протофіс, зберігав лояльність до гетьмана, але активно шукав шляхів до зближення з Добровольчою армією. Неабияку діяльність у Києві розгорнуло місцеве відділення російського Національного центру, до якого приєдналися група В. Шульгіна, Клуб російських націоналістів, товариство «Русь», а також влилося поповнення з московської організації Національного центру — М. Федоров, П. Новгородцев та ін. Ця організація ставилася до гетьмана, як і до ідеї української державності, войовничо-вороже.

З іншого боку, українські політичні сили вимагали демократизації державного життя, проведення аграрної реформи та скликання Українського національного конгресу. За таких умов гетьман вагався з прийняттям рішення. Їх могло бути два, як писав він у своїх спогадах: або зробити спробу самому стати на чолі українського руху (в успіх такої акції П. Скоропадський майже не вірив), або заборонити проведення Національного конгресу й спертися в Києві на всі ті офіцерські формування, які діяли напівлегально й підтримували Добровольчу армію, а також оголосити загальну офіцерську мобілізацію. Гетьман схилився до другого варіанту. Остаточно до такого способу дій його підштовхнули повідомлення з Ясс, де відбулися консультації представників російських правих сил з союзниками, при цьому останні не захотіли розмовляти з посланцями Українського національного союзу, а гетьману дали зрозуміти, що вони рішуче не бажають «говорити з українським урядом, доки він стоятиме на точці зору “самостійності”», і що тільки федеративна Україна може мати успіх у них»¹²².

14 листопада 1918 р. П. Скоропадський затвердив новий, за визначенням П. Христюка, «однорідний реакційно-московський»¹²³ кабінет міністрів на чолі з С. Гербелем. Того ж дня у грамоті «До всіх українських громадян і козаків України» гетьман оголосив про зміну державного курсу, який полягав у тому, що Україні «першій належить виступити в справі утворення Всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення Великої Росії»¹²⁴.

Наступним кроком по шляху, який визначив П. Скоропадський, стало призначення 18 листопада 1918 р. на посаду головнокомандуючого збройними силами України колишнього царського генерала

графа Ф. Келлера. Граф мав крайньо праві політичні погляди, був монархістом, у березні 1917 р. відмовився приводити до присяги Тимчасовому урядові III кавалерійський корпус, яким командував.

Гетьманські сподівання на зміцнення влади у такий спосіб не виправдалися. Представники Антанти продовжували ігнорувати Українську державу і не поспішали у Київ; російське офіцерство практично не відгукнулося на оголошену мобілізацію. З 15 тис. офіцерів, які знаходилися у Києві і на підтримку яких розраховував гетьман, до армії прийшло лише 800. Розчаруванню гетьмана не було межі. У своїх спогадах він написав, що грамота 14 листопада була хибним кроком, який лише призвів до чергового загострення українсько-російських відносин. Російські праві сили та офіцерство активізували антиукраїнські дії. Гетьману навіть довелося в кінці листопада звільнити з посади Ф. Келлера.

Реакція Українського національного союзу на проголошення гетьманом нового державного курсу була адекватною: союз закликав до повстання проти влади П. Скоропадського, для керівництва яким утворив Директорію на чолі з В. Винниченком, Головним отаманом повстанських військ став С. Петлюра. Значна частина гетьманських військ перейшла на бік повстанців. І хоча перший наступ повстанців на столицю гетьманцям вдалося відбити за підтримки німецьких військ, вже з кінця листопада вплив і влада П. Скоропадського далі Києва не сягали. В нього залишались ще слабкі надії на спільні дії та допомогу Добровольчої армії.

Роботу в напрямі створення спільного антибільшовицького збройного альянсу гетьман почав ще у жовтні. Його ідея полягала в об'єднанні зусиль України, Добровольчої армії, Дону, Кубані, Террека, Грузії та Криму і спрямування їх проти більшовиків. Ключову роль тут мали відіграти стосунки України з Добровольчою армією. В останній декаді жовтня, коли поразка Німеччини у світовій війні стала dokonаним фактом, гетьман організував у Києві зустріч з представником Добровольчої армії полковником Неймірком. За свідченням генерала А. Денікіна, гетьман дослівно висловив свою позицію так: «Я русский человек и русский офицер, и мне очень неприятно, что несмотря на ряд попыток с моей стороны завязать какие-либо отношения с генералом Алексеевым, кроме ничего не значащих писем ... я ничего не получаю... Силой обстановки мне приходится говорить и делать совершенно не то, что я чувствую и хочу — это надо понимать. Даю вам слово, что до сего времени я буквально ничем не связан, никаким договором с Берлином и твердо отгородился от Австрии... Я определенно смотрел и смотрю — и это знают мои близкие, настоящие русские люди, — что будущее Украины в России. Но Украина должна войти как равная с равной на условиях федерации. Прошло время командовать из Петербурга

— это мое глубокое убеждение. Самостийность была необходима, как единственная оппозиция большевизму: надо было поднять национальное чувство»¹²⁵.

Але навіть до цих досить відвертих визнань гетьмана А. Денікіна поставився досить холодно, а пізніше написав, що П. Скоропадський не бажав зрозуміти, що між ідеологією «єдиної, великої і неділимої» Росії і тією, яку до останніх днів публічно сповідував він (гетьман), лежало непрохідне провалля, «через яке не перекинути містка слухами, начебто це лише політична гра, обман, засіб, крізь вузьку щілину українського шовінізму пролізти легше в широкі ворота вільної російської державності»¹²⁶.

Лише після публікації федеративної грамоти й спеціального звернення міністра закордонних справ Української держави Г. Афанасьєва до керівників Добровольчої армії про спільні дії генерал Драгомиров з наказу А. Денікіна надіслав у Київ телеграму, в якій виклав позицію білих: «Якщо Україна стала на шлях російської державності, необхідно прийти до угоди про створення об'єднаного фронту, єдиного командування для боротьби проти більшовиків і єдиного російського представництва на міжнародному (мирному) Конгресі». Отже, як суб'єкт міжнародного життя, як незалежна й навіть автономна одиниця Україна повинна була зникнути. Але це вже було поза способом думання П. Скоропадського. Контакти з Добровольчою армією перервалися, так і не встановившись. Закінчуючи свої спогади 1919 р., П. Скоропадський ще раз висловив своє політичне credo, яке не знайшло підтримки ні у українців, ні у росіян: «За мной не пошли, но я остался глубоко убежденным, что Великая Россия восстановится на федеративных началах, где все народности войдут в состав великого государства, как равное к равному, где измученная Украина может лишь свободно расцвести, где жизнь не будет пронизана насилием и справа, и слева, как до сих пор, что только тогда наступит покой, только тогда мы дойдем до периода нового, совместного народного творчества, и нам не страшны будут ни Центральные государства, ни Entante-ы того времени»¹²⁷.

Напевно, це була остання і, можливо, щира сльоза над трупом малоросійства, яке привело П. Скоропадського під перехресний вогонь української і російської сторін. Ніхто не бажав здавати свої позиції. Провал федеративного курсу гетьмана, очевидно, доводив, як швидко і незворотно міняють революції русло суспільного життя. Ще рік тому, в листопаді 1917 р., проголошення Української Народної Республіки як складової частини федеративної Росії дало Центральній Раді вотум довіри населення України, а в листопаді 1918 р. федеративна грамота гетьмана вже сприймалась як політичний анахронізм, ще анахро-

нічніше і нежиттєво виглядав малоросійський проект Української держави. Він міг влаштувати лише нечисленну групу великої буржуазії та землевласників, які в такий спосіб готові були боронити свої станові інтереси, сформовані ще за часів імперії, коли еліта мала донаціональні цінності та спосіб мислення.